

**ДО ПИТАННЯ ПРО ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ УЧАСТІ ЄВРЕЇВ
У РОСІЙСЬКОМУ РЕВОЛЮЦІЙНОМУ РУСІ****Олександр БЕЗАРОВ**Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича
Чернівці (Україна); alex.bezarov@gmail.com**TO THE ISSUE OF SOURCES ON THE HISTORY OF THE
PARTICIPATION OF JEWS IN THE RUSSIAN
REVOLUTIONARY MOVEMENT****Alexander BEZAROV**Yurii Fedkovych Chernivtsi National University, Chernivtsi, Ukraine
RESEARCHER ID C-1042-201; ORCID ID 0000-0002-8467-0647

Безаров А. Т. К вопросу об источниках по истории участия евреев в российском революционном движении.
Цель исследования. В статье проанализированы известные автору источники по истории участия евреев в революционном движении в Российской империи. **Методы исследования.** Используются методы современного источниковедения, с помощью которых были установлены информационные возможности неопубликованных и опубликованных документов, дана их краткая оценка с точки зрения их научного значения в деле изучения места и роли евреев в истории революционного движения в Российской империи. **Научная новизна.** Впервые в современной украинской историографии представлены основные виды исторических источников по указанной теме исследования. В частности, это материалы жандармских управлений, литература революционных организаций, личная переписка, отдельные сочинения государственных служащих, революционных деятелей, публицистов. **Выводы.** Сформулирована гипотеза о том, что даже краткий обзор документальной базы по истории участия евреев в российском революционном движении, позволяет утверждать об их активном участии в этом движении. Наибольшее количество исторических документов по истории участия евреев в российском революционном движении хранится в фондах Государственного архива Российской Федерации, Российском архиве социально-политической истории, Центральном государственном историческом архиве Украины (г. Киев). Определенная часть этих документов, прежде всего из фондов российских архивов, уже опубликована.

Ключевые слова. Источник, история революционного движения, Российская империя, евреи.

Постановка проблеми. Проблеми історії революційного руху в Російській імперії, мабуть, вже у достатній ступені висвітлені у сучасних історичних дослідженнях, які ґрунтуються на результатах вивчення комплексу історичних джерел (опублікованих та неопублікованих), що становить доволі вагомих матеріал і для майбутніх досліджень. Однак місце та роль євреїв у процесах розвитку російських революційних організацій відображена у сучасній історіографії, як нам видається, не достатньо. Чимала кількість навіть вже опублікованих джерел залишається повз увагою істориків. Певного уточнення потребує методологія їх опрацювання та запровадження до наукового обігу. Наприклад, як справедливо зазначав на одному із науково-практичних семінарів з історії українсько-єврейських взаємин, які відбулися у лютому 2019 р. на факультеті історії, політології і міжнародних відносин Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича, відомий американський дослідник історії євреїв у Російській імперії Й. Петровський-Штерн, важливо враховувати не тільки те, що міститься у власне історичному документі, але і той історичний контекст у якому він був створений. Важлива форма історичного джерела, а не лише його зміст. Натомість зауваження Й. Петровського-Штерна стосовно необхідності усвідомлення сучасними дослідниками того, "про що мовчить документ", на наш погляд, є певним

перебільшенням, адже така необхідність вводити самий процес дослідження в бік уможливлення висновків і суб'єктивних оцінок історичних явищ. Безумовно, що процес довільної інтерпретації історичного джерела ("про що мовчить документ") є цікавим і захоплюючим, але, чи сприяє він у встановленні фактичних обставин подій що минули, чи виявляє він хронологічну послідовність тривалості історичних подій? Зрештою, як нам визначити місце та роль конкретної особистості у певних історичних процесах, якщо документального підтвердження для таких висновків немає? Посилатися на "мовчання" джерела? Однозначної відповіді тут, як нам видається, поки що не існує. Сучасні історичні дослідження, з нашої точки зору, мають ґрунтуватися на об'єктивно доведених історичних фактах, а їх автори повинні суворо дотримуватися відомих канонів джерелознавчої експертизи, звісно, з урахуванням конкретного історичного контексту з якого походить джерело, із посиланням на результати джерелознавчого аналізу, у тому числі, з історії участі євреїв у російському революційному русі.

Аналіз останніх досліджень. З-поміж невеликої кількості джерелознавчих досліджень з історії участі євреїв у російському революційному русі, передусім, слід відзначити наукові доробки українського історика В. І. Гусева¹ та російських дослідників Ю. І. Амiantова, І. С. Розенталя²,

¹ Gusjev V. "Dzherela vyvchennja bundivs'kogo ruhu v Ukraini" [Sources for the study of the Bund movement in Ukraine], *Naukovi praci istorychnogo fakul'tetu Zaporiz'hkogo derzhavnogo universytetu* [Scientific works of the historical faculty of Zaporizhzhya State University], Zaporizhzhja, 2000, Vol. XII, P. 137–148 [in Ukrainian].

² Amiantov Ju. I., Rozental' I. S. "Iz istorii Arhiva Bunda v Rossijskom gosudarstvennom arhive social'no-politicheskoi istorii (RGASPI)" [From the history of the Bund Archive in the Russian State Archive of Social and Political History (RGASPI)], *Arhiv evrejskoi istorii* [Jewish History Archive], Vol. 5, Moscow, 2008, P. 331–346 [in Russian].

В. В. Кривенького та Б. М. Міронова³. Зокрема, як зазначав В. І. Гусев, процеси збирання документів з історії участі євреїв у революційному русі розпочалися вже через рік після повалення самодержавства, а в 1919 р. при ЦК ВКП(б) було навіть створено товариство з вивчення єврейського робітничого руху із відповідною архівною комісією. Значний обсяг документів з історії Бунду⁴ на Україні до 1917 р. зберігається у фондах Центрального історичного архіву України у Києві (ЦДІАК України) та Державного архіву Російської Федерації (ДАРФ). Їх вивчення, – підкреслював В. І. Гусев, – дозволяє простежити процес зародження осередків цієї партії⁵, як у великих центрах, так і в містечках Південно-Західного краю країни, їх перші кроки по завоюванню авторитету серед єврейського населення регіону, встановлення зв'язків з представниками інших опозиційних угруповань, спільні виступи проти царизму, взаємовідносини з групами сіоністського спрямування⁶. Безпосередній інтерес для дослідників, які вивчають історію Бунду мають документи з фонду 271 Російського державного архіву суспільно-політичної історії (РДАСПІ) у Москві. Археографічна цінність цього фонду, на думку Ю. І. Амiantова та І. С. Розенталя, полягає у тому, що його формування розпочалося майже від самого заснування Бунду, яким опікувалися члени Закордонного комітету Бунду⁷. У матеріалах фонду були відображені не тільки відомості з історії революційної діяльності російських євреїв, але, передусім, документи, які охоплювали значно ширший історичний діапазон⁸. Відомо також, що євреї відіграли помітну роль у процесах становлення російського анархістського руху з історії якого В. В. Кривеньким було опубліковано 284 різноманітні документи в яких відображено події 1883–1916 років⁹. Чимала кількість цих матеріалів стосувалася власне історії участі євреїв у діяльності російських анархістів. В одному зі своїх останніх досліджень з етносоціальної історії Російської імперії Б. М. Міронов спробував проаналізувати динаміку кількості євреїв у лавах російського революційного руху, спираючись на вже відомі у сучасній історіографії статистичні дані¹⁰.

Мета статті. Стисло проаналізувати стан джерельної бази з історії участі євреїв у російському революційному русі, визначити ступінь вивченості документів у сучасній історіографії, критично оцінити можливості застосування певних видів джерел у процесі висвітлення

місця та ролі євреїв у російському революційному русі.

Виклад основного матеріалу. Усі джерела з історії участі євреїв у російському революційному русі можна розподілити на офіційні та неофіційні.

Офіційні документи і матеріали розподілено нами на дві групи.

Першу групу становлять джерела, які містять інформацію, що була здобута органами державної влади Російської імперії в процесі її офіційної та неофіційної (агентурної) діяльності. Вони є важливим джерелом для з'ясування, з одного боку, реакції держави на факти, що були пов'язані з революційною діяльністю євреїв, а з другого, дозволяють встановити реальні обставини участі євреїв у становленні та розвитку російських революційних груп і партій.

Значна кількість неопублікованих матеріалів з історії революційного руху в Російській імперії міститься у фондах ЦДІАК України, серед яких зберігаються справи, де була відображена революційна діяльність євреїв.

Найбільша кількість справ, що стосуються історії революційної діяльності російських євреїв, виявлена у фондах Київського губернського жандармського управління, Київського охоронного відділення та Волинського губернського жандармського управління.

У фондах ДАРФ, зокрема у фонді 678, містяться важливі повідомлення жандармських агентів про становлення Віленського гуртка єврейських революціонерів у 1870-х рр.¹¹, статут цієї організації¹². Найбільший інтерес становлять матеріали фонду Особливого відділу Департаменту поліції (ф. 102), серед яких виявилися агентурні свідчення (у 10-ти томах) про діяльність есерів, зокрема про одного з єврейських активістів цієї партії, майбутнього румунського соціаліста К. Доброджану-Геря (М. М. Каца), котрий народився у Києві¹³. Цікаву інформацію про участь євреїв у революційному русі містять окремі справи особистого фонду міністра внутрішніх справ Російської імперії В. К. фон Плеве (ф. 586).

Другу групу становлять різноманітні матеріали політичної діяльності революційних груп і партій (резольції, звернення, постанови, програми, статuti), а також неопубліковані документи безпосередніх учасників (єврейських і неєврейських) цих груп і партій, що були створені ними упродовж та після їхньої революційної діяльності (листи, записки, статті, спогади).

Як відомо, крім російських революційних організа-

³Mironov B. N. Upravlenie jetnicheskim mnogoobraziem Rossijskoj imperii [Management of ethnic diversity of the Russian Empire], Saint Petersburg, 2017, 640 p. [in Russian].

⁴Всезагальний єврейський робітничий союз у Росії, Польщі та Литві (Бунд), який було створено у 1897 р. у Вільно, протягом кількох десятиліть залишався найбільшою соціалістичною організацією східноєвропейського єврейства.

⁵Автор, мабуть, помилявся, адже формально Бунд не вважався самостійною революційною партією, а діяв у складі Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП) на правах автономної політичної структури. Хоча за своїм революційним потенціалом остання значно поступалася Бунду.

⁶Gusjev V. "Dzherela vyvchennja bundivs'kogo ruhu v Ukraini" [Sources for the study of the Bund movement in Ukraine], *Naukovi praci istorychnogo fakul'tetu Zaporiz'kogo derzhavnogo universytetu* [Scientific works of the historical faculty of Zaporizhzhya State University], Zaporizhzhja, 2000, Vol. XII, P. 140 [in Ukraine].

⁷Amiantov Ju. I., Rozental' I. S. "Iz istorii Arhiva Bunda v Rossijskom gosudarstvennom arhive social'no-politicheskoj istorii (RGASPI)" [From the history of the Bund Archive in the Russian State Archive of Social and Political History (RGASPI)], *Arhiv evrejskoj istorii* [Jewish History Archive], Vol. 5, Moscow, 2008, P. 331 [in Russian].

⁸Ibidem, P. 339.

⁹Anarhisty. Dokumenty i materialy. 1883–1935 gg. [Anarchists. Documents and materials. 1883–1935], Vol. 1, 1883–1916, Moscow, 1998, 704 p. [in Russian].

¹⁰Mironov B. N. Upravlenie jetnicheskim mnogoobraziem Rossijskoj imperii [Management of ethnic diversity of the Russian Empire], Saint Petersburg, 2017, P. 251 [in Russian].

¹¹Gosudarstvennyj arhiv Rossijskoj Federacii (GARF) [State Archive of the Russian Federation], Aleksandr II, F. 678, Op. 1, D. 663, L. 1–10.

¹²GARF, Aleksandr II, F. 678, Op. 1, D. 663, L. 11–24.

¹³GARF, Departament policii. Osobyj otdel, F. 102. Op. 231, D. 2222, T. 5 (1), L. 57.

цій, єврейські революціонери брали активну участь у власне єврейському національному русі (сіонізм), соціалістичне крило якого уособлювали "ліві" сіоністи, які на початку ХХ ст. були об'єднані в декілька політичних партій. Однією із таких єврейських партій, яка оголосила боротьбу проти самодержавства, була Поалей Цион", діяльність якої відображена у фондах РДАСПІ (ф. 272). Зокрема, фонд Єврейської соціал-демократичної робітничої партії "Поалей Цион" містить Звернення партії до єврейського товариства у 1904 р.¹⁴, довідку Департаменту поліції про цілі та завдання партії¹⁵, її програму¹⁶. Як засвідчили спостереження жандармських агентів, "сіонізм сприяв розвитку національного духу євреїв", але заможні євреї поставилися до його ідей із недовірою¹⁷.

Оригінальним джерелом з історії революційного руху є біографії його рядових учасників, які зберігаються у фондах Всесоюзного товариства старих більшовиків РДАСПІ. Для уяочення прикладів мотиваційної складової у революційній діяльності євреїв у лавах російських соціал-демократів доцільно використати біографічні матеріали "старого більшовика", люблінського єврея Г. Л. Ляйфера, котрий після багаторічних поневірянь у дитинстві, вже в юнацькому віці отримав у 1901 р. "перше партійне хрещення" на святкуванні 1 травня в Одесі від "товариша Якова". Цікаво, що свою "спорідненість" із російськими соціал-демократами Г. Л. Ляйфер особливо відчув серед єврейських робітників у Бердичеві, котрі жваво обговорювали "справу Дрейфуса" у Франції та вперто вимагали збільшення своєї зарплатні. "Типовий єврейський бунтівник" і "підбурювач до робітничих страйків", Г. Л. Ляйфер уже згодом перетворився на професійного революціонера¹⁸.

Особливо значущими у дослідженні історії участі євреїв у російському революційному русі є матеріали, які були виявлені нами у неопублікованій статті одного із засновників Партії есерів Є. Є. Лазарева, яку він присвятив легендарній особистості в історії цієї партії – Г. А. Гершуні. Зокрема, Є. Є. Лазарев зазначав, що Г. А. Гершуні належав до того типу "інтелігентних євреїв, котрі особливо глибоко відчували ганьбу та приниження єврейського народу в Росії, співчували більше народовольцям або революційному соціалізму, який ставив своїм завданням боротьбу проти самодержавства за політичну та громадянську свободу"¹⁹.

Цінним джерелом з історії революційного руху в Російській імперії є опубліковані архівні матеріали, серед яких зустрічаються матеріали, в яких висвітлюються місце та роль євреїв у революційній діяльності російських партій і груп. Передусім, варто зазначити про Архів Бунду²⁰, документи з історії анархістського руху в Росії²¹, з історії Партії есерів²² та меншовицької фракції РСДРП²³.

До неофіційних джерел належать матеріали, в яких було відображено діяльність російських євреїв у лавах революційних організацій в Російській імперії. З-поміж них можна виокремити твори революційних діячів, опубліковані звіти та нариси з історії революційного руху, що були підготовлені російськими чиновниками – експертами з цих питань. Серед перших варто відзначити праці Ю. Й. Мартова²⁴, В. П. Акімова (Махновця)²⁵, Ф. І. Дана²⁶, Л. Г. Дейча²⁷, К. Цилліакуса²⁸, Д. Н. Шуба²⁹, других – О. І. Спиридовича³⁰, М. В. Муравйова³¹, С. Г. Сватікова³², аналітичну записку анонімного автора з приводу розвитку революційного руху в Російській імперії за десять років³³, а також приватне листування.

¹⁴ Rossijskij gosudarstvennyj arhiv social'no-politicheskoi istorii (RGASPI) [Russian State Archive of Social and Political History], Organizacija Poalej-Cion v SSSR, F. 272, Op. 1, D. 548, L. 125–152.

¹⁵ RGASPI, Organizacija Poalej-Cion v SSSR, F. 272, Op. 1, D. 548, L. 203–236.

¹⁶ RGASPI, Organizacija Poalej-Cion v SSSR, F. 272, Op. 1, D. 549, L. 1–6.

¹⁷ RGASPI, Organizacija Poalej-Cion v SSSR, F. 272, Op. 1, D. 548, L. 236.

¹⁸ RGASPI, Vsesojuznoe obshhestvo staryh bol'shevikov, F. 124, Op. 1, D. 1157, L. 6.

¹⁹ RGASPI, Central'nyj komitet Partii socialistov-revoljucionerov (jeserov), F. 274, Op. 3, D. 23, L. 9.

²⁰ Bund. Dokumenty i materialy. 1894–1921 [The Bund. Documents and materials. 1894–1921], Moscow, 2010, 1359 p. [in Russian].

²¹ Anarhisty. Dokumenty i materialy. 1883–1935 gg. [Anarchists. Documents and materials. 1883–1935], Vol. 1, 1883–1916, Moscow, 1998, 704 p. [in Russian].

²² Partija socialistov-revoljucionerov. Dokumenty i materialy. V 3-h tomah. T. 2. Ijun' 1907 – fevral' 1917 g. [Party of Socialist Revolutionaries. Documents and materials. Vol. 2. June 1907 – February 1917], Moscow, 2001, 584 p. [in Russian].

²³ Men'sheviki. Dokumenty i materialy. 1903 – fevral' 1917 gg. [Mensheviks. Documents and materials. 1903 – February 1917], Moscow, 1996, 408 p. [in Russian].

²⁴ Martov L. Istorija rossijskoj social-demokratii [History of Russian Social Democracy], Moscow, Petrograd, 1923, 227 p. [in Russian].

²⁵ Akimov (Mahnovec) V. Oчерk razvitija social-demokratii v Rossii. [Sketch of the development of social democracy in Russia], Saint Petersburg, 1906, 170 p. [in Russian].

²⁶ Iz istorii rabocheho dvizhenija i social-demokratii v Rossii, 1900–1904 gg. Oчерk F. Dana s predislovijem ko vtoromu izdaniju [From the history of the labor movement and social democracy in Russia, 1900–1904. Essay by F. Dana with the foreword to the second edition], *Novaja biblioteka* [New library], №6, 92 p. [in Russian].

²⁷ Dejch L. Rol' evreev v russkom revoljucionnom dvizhenii [The role of the Jews in the Russian revolutionary movement], Vol. 1, Moscow, Leningrad, 1925, 236 p. [in Russian].

²⁸ Cilliakus K. Revoljucionnaja Rossija. Vozniknovenie i razvitie revoljucionnogo dvizhenija v Rossii [Revolutionary Russia. The emergence and development of the revolutionary movement in Russia], Saint Petersburg, 1906, 295 p. [in Russian].

²⁹ Shub D. Politicheskie dejateli Rossii (1850–1920-h gg.). Sbornik statej. Izdanie «Novogo zhurnal» [Political figures of Russia (1850–1920s). Collection of articles. The publication of the "New Journal", New York, 1969], URL: <http://www.rummuseum.ru/portal/node/2912> [in Russian].

³⁰ Spiridovich A. I. Istorija bol'shevizma v Rossii ot vzniknovenija do zahvata vlasti (1883–1903–1917) [The history of Bolshevism in Russia from the beginning to the seizure of power (1883–1903–1917)], Moscow, 2007, 464 p. [in Russian]; Spiridovich A. I. Revoljucionnoe dvizhenie v Rossii. Vyp. 2. Partija Socialistov-revoljucionerov i ejo predshestvenniki [The revolutionary movement in Russia. Issue 2. The Socialist Revolutionary Party and its predecessors], Petrograd, 1916, 579 p. [in Russian].

³¹ Revoljucionnoe dvizhenie v Rossii v dokladah ministra Murav'jova [The revolutionary movement in Russia in the reports of Minister Muravyov], Saint Petersburg, 242 p. [in Russian].

³² Svatikov S. G. Evrei v russkom osvoboditel'nom dvizhenii [Jews in the Russian Liberation Movement], *Evrei i russkaja revoljucija. Materialy i issledovanija* [Jews and the Russian revolution. Materials and research], Moscow, Jerusalem, P. 31–158 [in Russian].

³³ Hronika socialisticheskogo dvizhenija v Rossii. 1878–1887. Oficial'nyj otchjot [Chronicle of the socialist movement in Russia. 1878–1887. Official report], Moscow, 1906, 358 p. [in Russian].

Зокрема, цікавою для дослідження "феномену Азефа" може бути публікація сучасними російськими істориками Д. Б. Павловим і З. І. Перегудовою листування Є. П. Азефа³⁴, котрий виявився не лише впливовим російсько-єврейським діячем Партії есерів, але, на думку Д. Б. Павлова, "однією з ключових фігур таємної політичної поліції Російської імперії"³⁵. Інформація, що була викладена у листах Азефа, дозволяє, з одного боку, визначити обставини, за яких став можливим його феномен, а з другого, оцінити місце та роль відомого провокатора в історії російського революційного руху. Надзвичайно важливі факти з історії революційного руху 1878–1887 рр. у Російській імперії опубліковані у "Хроніці соціалістичного руху", яку було випадково придбано у приватного букініста з Лейпцига та перекладено російською. Очевидно, що перший її варіант (французькою мовою) призначався для західноєвропейського читача з метою ознайомити його із головними діячами російського революційного руху та його наслідками.

Помітним джерелом посідають мемуари та спогади єврейських і неєврейських учасників революційного руху, в яких відображені мотиви участі євреїв у російському революційному русі, ідейно-політична складова революційних процесів між євреями, ставлення російсько-єврейських революціонерів до ідей російської революції, особистий внесок окремих російсько-єврейських діячів у процеси революційної боротьби тощо. Зокрема, у нашому дослідженні були використані спогади Л. Г. Дейча³⁶, М. М. Школьник³⁷, П. Б. Аксельрода³⁸, В. М. Чернова³⁹, Г. А. Гершуні⁴⁰, В. Д. Медема⁴¹, Ю. Й. Мартова⁴², Л. Д. Троцького⁴³, А. В. Луначарського⁴⁴, Д. І. Новомірського (Кириловський)⁴⁵, І. С. Гроссмана-Рошціна⁴⁶ та О. Г. Таратути⁴⁷.

Надзвичайно цінним джерелом з історії участі євреїв у російському революційному русі виявилися спогади одного із засновників Партії есерів В. М. Чернова, в яких колишній лідер Російської революції 1917 р. висвітлив революційне життя одразу декількох провідних ро-

сійсько-єврейських діячів з есерів. Уперше ці спогади були опубліковані у США у 1946 р., але російською з'явилися вже у нашому столітті⁴⁸. Незважаючи на те, що "єврейські" мемуари В. М. Чернова мають оціночний та суб'єктивний характер, вони насичені яскравими фактами з життя російсько-єврейських революціонерів, містять характеристику їхніх політичних поглядів, а отже, постають важливим історичним джерелом нашого дослідження, після їхнього критичного осмислення.

Таким чином, стислий огляд комплексу джерел дозволяє стверджувати про достатню кількість історичних джерел з історії участі євреїв у російському революційному русі. Офіційні документи і матеріали (опубліковані та неопубліковані), що зберігаються у фондах історичних архівів Російської Федерації та України, містять унікальну інформацію про фактичні умови та форми революційної діяльності російських євреїв, реакцію державних органів влади Російської імперії на участь євреїв у російському революційному русі, політичні та соціокультурні передумови радикалізації суспільних настроїв у середовищі російсько-єврейської інтелігенції. У фондах 274, 275, 336, 385, 386, 442, 1335, 1453, 1597 ЦДІАК України відкладений значний корпус документів в яких висвітлено діяльність єврейських анархістів, есерів та соціал-демократів на місцевому рівні, їхнє ставлення до єврейських погромів на початку ХХ ст., відображена їх роль у подіях Першої російської революції, а також відомості про кількість єврейських учасників революційного руху в Російській імперії. Важливим джерелом є документи і матеріали, в яких містяться факти з біографії окремих російсько-єврейських революційних діячів. Найбільша кількість як опублікованих, так і неопублікованих архівних матеріалів виявлена дослідниками з історії Бунду, а саме, це матеріали, що стосуються історії виникнення цієї відомої єврейської революційної організації, її діяльність упродовж революційних подій 1905–1907 рр., місця та ролі Бунду у процесах становлення та розвитку російської соціал-демократії. Крім того, цінним джерелом з історії

³⁴ Pis'ma Azefa: 1893–1917 [Letters from Azef: 1893–1917], Moscow, 1994, 287 p. [in Russian].

³⁵ Pavlov D. B. Predislovie [Foreword], *Pis'ma Azefa: 1893–1917* [Letters from Azef: 1893–1917], Moscow, 1994, P. 3. [in Russian].

³⁶ Dejch L. G. Pochemu ja stal revoljucionerom [Why I became a revolutionary], Peterburg, 1921, 47 p. [in Russian].

³⁷ Shkol'nik M. Zhizn' byvshej terroristki [The life of the former terrorist], Moscow, 1930, 126 p.

³⁸ Aksel'rod P. B. Perezhitoe i peredumannoe [Experienced and changed mind], Berlin, 1923, 439 p. [in Russian].

³⁹ Chernov V. M. V partii socialistov-revoljucionerov: Vospominanija o vos'mi liderah [In the Socialist Revolutionary Party: Memories of the Eight Leaders], Saint Petersburg, 2007, 528 p.

⁴⁰ Gershuni G. Iz nedavnego proshlogo [From the recent past], Paris, 1908, 247 p. [in Russian].

⁴¹ Medem V. D. Iz moej zhizni: vospominanija [From my life: memories], Moscow, 2015, 560 p. [in Russian].

⁴² Martov Ju. O. Zapiski social-demokrata [Notes of the Social Democrat], Moscow, 2004, 544 p.

⁴³ Trockij L. Moja zhizn' [My life], Vol. 1, Moscow, 1990, 326 p. [in Russian].

⁴⁴ Lunacharskij A. Grigorij Evseevich Zinov'ev (Radomysl'skij) [Grigory Evseevich Zinoviev (Radomysl'sky)], *Lunacharskij A. V. i dr. Silujety: politicheskie portrety* [Lunacharsky A.V. and others. Silhouettes: political portraits], Moscow, 1991, P. 294–299 [in Russian]; Lunacharskij A. Lev Davidovich Trockij [Lev Davidovich Trotsky]..., op. cit., P. 343–351 [in Russian]; Lunacharskij A. Julij Osipovich Martov (Cederbaum) [Yulij Osipovich Martov (Zederbaum)] ..., op. cit., P. 270–276 [in Russian].

⁴⁵ Novomirskij D. I. Anarhicheskoe dvizhenie v Odesse [Anarchist movement in Odessa], *Mihailu Bakuninu. 1876–1926.: Ocherki istorii anarhicheskogo dvizhenija v Rossii: Sb. statej* [Essays on the history of the anarchist movement in Russia: Collection of articles], Moscow, 1926, P. 246–278 [in Russian].

⁴⁶ [Grossman-Roshhin I. S.] A. S. Chjornoznamency i Beznachal'cy [Chernoznamentsy and Beznachaltsy], *Mihailu Bakuninu. 1876–1926.: Ocherki istorii anarhicheskogo dvizhenija v Rossii: Sb. statej* [Essays on the history of the anarchist movement in Russia: Collection of articles], Moscow, 1926, P. 279–297 [in Russian].

⁴⁷ Taratuta A. G. V Rossii i zagranicej. 1903–1907 [In Russia and abroad. 1903–1907], *Mihailu Bakuninu. 1876–1926.: Ocherki istorii anarhicheskogo dvizhenija v Rossii: Sb. statej* [Essays on the history of the anarchist movement in Russia: Collection of articles], Moscow, 1926, P. 298–306 [in Russian].

⁴⁸ Novikov A. P., Huzer K. Viktor Mihajlovich Chernov i ego memuary [Victor M. Chernov and his memoirs], *Chernov V. M. V partii socialistov-revoljucionerov: Vospominanija o vos'mi liderah* [In the Socialist Revolutionary Party: Memories of the Eight Leaders], P. 14, 18 [in Russian].

революційного руху в Російській імперії є тогочасна публіцистика (легальна та нелегальна), на сторінках якої розгорталася політична полеміка між представниками революційних груп і партій, висловлювалася реакція правоконсервативної, ліберальної громадськості стосовно революційної діяльності російських євреїв, здійснені спроби узагальнити історичний досвід участі євреїв у російському революційному русі, визначити його перспективи тощо.

Висновки. Отже, наявність значного обсягу опублікованих і неопублікованих документів, легальної та нелегальної літератури, в яких було висвітлено діяльність євреїв у революційних організаціях і групах Російської імперії, підкреслює наше припущення про активну участь євреїв у російському революційному русі. Водночас слід мати на увазі, що переважна кількість вищезазначених документів у своїй інформативній частині містить матеріали політичного характеру, а тому дослідник повинен враховувати упереджені позиції авторів певного виду джерел, критично оцінювати авторські висновки, перевіряти наведені статистичні матеріали, біографічні відомості революційних діячів, зіставляти декілька видів джерел. Важливо пам'ятати, що у відображенні будь-яких історичних подій та явищ, а особливо, якщо вони стосуються національних процесів у російському революційному русі, дослідник має спиратися не на довільність у своїх узагальненнях з приводу тієї чи іншої історичної події, але на доведеність історичних фактів, достовірність яких перевіряється за допомогою сучасних методів джерелознавчого аналізу та синтезу. Ми не можемо напевно знати "про що мовчить документ", але ми мусимо довести хоча б те, про що він нам відверто стверджує.

Bezarov A. T. To the issue of sources on the history of the participation of Jews in the Russian revolutionary movement. The aim of the research. The article provides a brief analysis of sources known to the author on the history of the participation of Jews in the revolutionary movement in the Russian Empire. **Re-**

search methods. The methods of modern source study were used, with the help of which the informational possibilities of unpublished and published documents were established, and their assessment was given in terms of their scientific significance for studying the place and role of Jews in the history of the revolutionary movement in the Russian Empire. **Scientific novelty.** For the first time in modern Ukrainian historiography, the main types of historical sources on this topic of research are presented. In particular, these are materials of gendarme administrations, literature of revolutionary organizations, personal correspondence, and separate studies of civil servants, revolutionary leaders, and publicists. **Conclusion.** A hypothesis was formulated that even a brief review of the documentary base on the history of the participation of Jews in the Russian revolutionary movement suggests that they are actively participating in it. The largest number of historical documents on this subject is stored in the funds of the State Archives of the Russian Federation, the Russian Archives of Socio-Political History, the Central State Historical Archives of Ukraine (Kyiv). A certain part of this documents primarily from the Russian archives has already been published.

Key words. The source, the history of the revolutionary movement, the Russian Empire, the Jews.

Безаров Олександр – кандидат історичних наук, асистент кафедри нового та новітнього часу Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Сфера наукових пріоритетів: «єврейський фактор» у революційному русі в Російській імперії, історія єврейського питання в Російській імперії, історія євреїв Буковини. Автор однієї монографії і 50 наукових статей у фахових та міжнародних виданнях.

Bezarov Alexander – Ph.D. of History, Assistant of the Modern and Contemporary History Department of the Yurii Fedkovych Chernivtsi National University, Chernivtsi, Ukraine. Research priorities: the "Jewish factor" of the revolutionary movement in the Russian Empire, the history of the Jewish question in the Russian Empire, the history of the Jews in Bukovina. The author of one monograph and 50 scientific articles in professional and international publications.

Received: 02.05.2019

Advance Access Published: June, 2019

© A. Bezarov, 2019